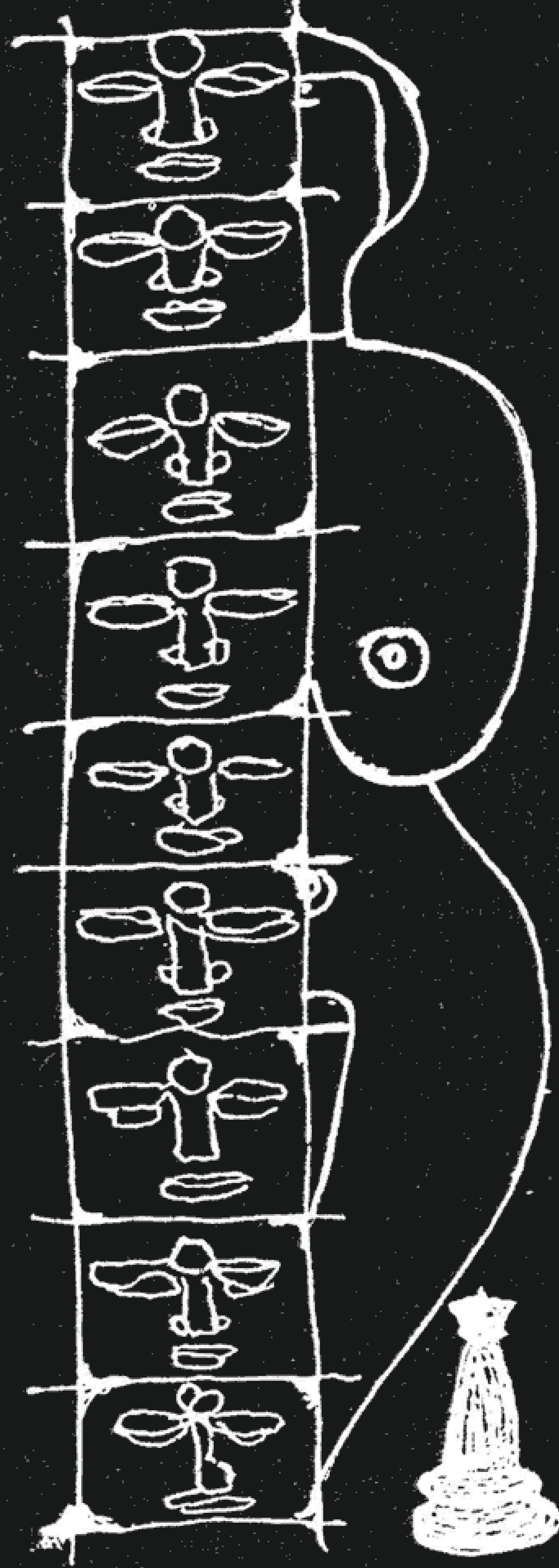

वायजा

वर्ष बतिसावे । अंक सहावा । नोव्हें.-डिसें.२००८ - जाने.-फेब्रु.२००९ जोडअंक । किंमत पंधरा रुपये

२५ डिसेंबर-
भारतीय
स्त्री मुक्ती दिन
विशेषांक

ती न द श कं स्त्री - प्र श्नां चा उ हा पो ह क र णा रं नि य त का लि क

आयदानाचे 'भाषांतर' : भारतीय स्त्री- मुक्ती दिवसाच्या निमित्ताने

डॉ. शर्मिला रेगे

गेल्या काही वर्षांत दलित स्व-कथनांच्या इंग्रजी भाषांतराचे प्रमाण वाढलेले दिसते. भाषांतराचे हे वाढते प्रमाण स्वागतार्ह आहे. कारण ते सध्या भारतभर होत असलेल्या दलित अध्ययन क्षेत्राचा विस्तार दर्शवणारे आहे. दलित स्वकथने ही जशी अनुभवविश्वाची अभिव्यक्ती म्हणून महत्त्वाची आहेत, तशीच ती मुक्तीदायी सिद्धांकनाचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत हे तत्त्व दलित अध्ययन क्षेत्रांनी अधोरेखित केलेले दिसते. उर्मिला पवारांच्या 'आयदान' ह्या स्वकथनाचे माया पंडित यांनी केलेले भाषांतर, साम्या, कलकत्ता लवकरच प्रकाशित करत आहे. ह्या भाषांतरासाठी लिहिलेल्या उपसंहारामधील काही मुद्दे ह्या ठिकाणी मांडत आहे.

भारतामध्ये दलित स्वकथनांनी 'testimonio' किंवा साक्षवजा ऐतिहासिक दस्तावेज ह्या लेखनप्रकाराला जन्म दिला. ह्या स्व-कथनांनी भूतकाळातील सत्याचा शोध घेताना मध्यमवर्गीय (bourgeois) आत्मकथनांनी आखलेल्या सीमारेषांचे जाणीवपूर्वक उल्लंघन केले. मध्यमवर्गीय आत्मकथनातील 'मी'ला नकासाना दलित स्वकथनांनी भांडवली व्यक्तीवादाला शह तर दिलाच पण त्या 'मी' च्या जागी दलित समाजाला सामूहिक कर्ता म्हणून केन्द्रस्थानी आणले. समूह व 'स्व'च्या जीवन अनुभवांतील घटनांना विस्तृत स्वरूपात सार्वजनिक क्षेत्रात आणणाऱ्या ह्या स्वकथनांनी समूहाच्या 'स्व'वरील नियंत्रणालाही शह दिला. म्हणजेच दलित स्वकथनांनी 'अधिकृत विस्मृती' (Official forgetting), स्मृती व अस्मिता यांच्यात गुंतागुंतीचे नाते विणले. अधिकृत मानल्या गेलेल्या इतिहासात जाणूनबुजून स्मृतीभ्रंशात ढकललेले जातीच्या शोषणांचे, जातीअंताच्या लढ्यांचे व दैनंदिन प्रतिकारांचे इतिहास पुढे आणताना ह्या स्वकथनांनी दोन गोष्टी साध्य केल्या.

स्वकथनाद्वारे व्यक्ती व व्यक्तीपल्याड जाऊन बोलण्याचा - इतिहासात नोंदविण्याचा आपला अधिकार गळावला. तसेच ह्या स्वकथनांना साक्षवजा दस्तावेजांचा दर्जा प्राप्त करून दिला. गोपाळ गुरुंच्या मते (गुरु २००८), 'स्वकथनातील, 'स्व' व 'समूह' ह्यांच्यातील हे द्वंद्व दलित स्त्रियांच्या बाबतीत अधिक महत्त्वाचे ठरते. त्यांच्या मते दलित स्त्रियांची स्वकथने समूहातील व समूहाबाहेरील शत्रूपक्षांना विरोध करणारी महत्त्वाची माध्यमे बनतात. विद्युत भागवतांनी (२००७) विशद केल्याप्रमाणे 'आयदान' हे स्वकथन दलित स्त्रीवादाचे दस्तावेज आहे कारण ह्या संहितेची वीण जातीधिष्ठित समाजातील उत्पादन व प्रजोत्पादनाच्या प्रक्रियांची एकात्म पद्धतीने मांडणी करणारी आहे. संहितेतील 'दलित' व 'स्त्रीवादी' ह्या दोन्ही संकल्पनांचा त्यांना लागणारा ऐतिहासिक अर्थ उर्मिला पवार स्पष्ट करतात. फुले आंबेडकरी व स्त्रीवादी चळवळीतून मिळालेल्या विचार, जाणीवा व बळांची नोंद त्या करतात. ह्याबरोबरच चळवळीतील व्यवहारांची चिकित्सा करताना दलित चळवळीतील स्त्रियांच्या स्थानाबद्दल व स्त्रीवादी चळवळीतील जातीच्या प्रश्नाबद्दल असलेल्या उदासीनतेबद्दल प्रश्न उभे करणारे हे स्वकथन महाराष्ट्रातील दलित स्त्रीवादी विचारात महत्त्वाची भर घालणारे ठरते.

कोणताही इतिहासकार ज्याप्रमाणे दस्तावेजांच्या काळाची नोंद करतो त्याचप्रमाणे उर्मिला पवारही ज्या काळात 'आयदान' लिहिले, प्रकाशित झाले त्या काळाचे चपखल वर्णन करतात. समाजातून आता 'जात' बाद झालेली आहे व स्त्रियाही सर्व क्षेत्रात दृश्यरूपात पुढे आलेल्या आहेत असा गैरसमज प्रसारित करणारा हा काळ आहे. अशा ह्या समाजाच्या वर्णानात दलित स्त्री नेमकी कुठे आहे असा प्रश्न त्या विचारतात. शिक्षित नोकरदार दलित स्त्रिया आताशी कुठे सार्वजनिक क्षेत्रात आपले आवाज नोंदवू लागल्या असतानाच जागतिकीकरणाच्या विळख्याने प्रगतीच्या दिशांबाबतच नवे प्रश्न उभे केले आहेत, असे त्या म्हणतात. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने सर्वोत्तम आत्मकथनासाठी दिलेले बक्षीस नाकारताना साहित्य, चळवळ व सामाजिक परिवर्तनाविषयी ठाम भूमिका घेणाऱ्या उर्मिला पवारांचे आयदान हे दलित अध्ययन क्षेत्राच्या व सामाजिक शास्त्रांच्या चिकित्सात्मक व्यवहारासाठी गरजेच्या असणाऱ्या साधनांच्या दफतरातील (archive of resources) मैलाचा दगड ठरते.

१९९०नंतर राष्ट्रीय पातळीवर जातीच्या प्रश्नाची धर्मनिरपेक्ष लाट उसळली. स्थानिक पातळीवरील दलित लढे व आंतरराष्ट्रीय संदर्भातील जात-व वर्ण अंताच्या लढ्यांमधील नवीन संवादाच्या संदर्भातून भारतातील विविध प्रदेशात दलित अध्ययनशास्त्राने वेगवेगळे रूप धारण केले. डॉ. बांबासाहेब आंबेडकर जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने आंबेडकर विचाराला नवा उजाळा प्राप्त झाल्याने व मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर विद्यापीठांमधून व प्रसार माध्यमातून सुरू झालेल्या एकतर्फी चर्चामुळे दलित अध्ययन क्षेत्राला

गती प्राप्त झाली असे अभ्यासकांचे मत आहे. ह्याच दशकात दलित स्त्रीवादाने दिलेले महत्त्वाचे राजकीय व सैद्धांतिक योगदानही दलित अध्ययन क्षेत्राच्या घडणीला कारणीभूत ठरले हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

दलित अध्ययनशास्त्र म्हणजे नेमके काय - असा प्रश्न सहजच पुढे येतो. दलित अध्ययनशास्त्र म्हणजे दलितांनी दलितांचा केलेला अभ्यास? दलित अध्ययनशास्त्र हा प्रस्थापित ज्ञानशाखांमधील एक दृष्टिकोन आहे का स्वायत्त क्षेत्र आहे? के. सत्यनारायणा दलित अध्ययनशास्त्राची परिभाषा म्हणतात, "दलित अध्ययनशास्त्र हे केवळ समाजाबाबतचे ज्ञान नसून, संपूर्ण भारतीय समाजाचे व इतिहासाचे अध्ययन करणारा व प्रस्थापित ज्ञानशाखांची पुनर्परिभाषा करणारा दृष्टिकोन होय. (सत्यनारायणा, २००५). हे अध्ययनशास्त्र म्हणजे दलित समाजाच्या चालीरितींचे गौरवीकरण नसून सार्वत्रिक मुक्तीदायी विचार व सिद्धांत मांडणारे हे शास्त्र आहे. स्त्री चळवळीतून 'जात' व 'समूह' बाबत व दलित चळवळीतून 'स्त्रीवादा'बाबत अनेक प्रश्न डोकी वर काढत आहेत. ह्या इतिहासाच्या टप्प्यावर, जात व लिंगभावाची (gender) गुंतागुंत मांडणारी आयदानसारखी संहिता शोषण-शासनाच्या व्यवस्थांमधील परस्पर संबंधांबद्दल ऐतिहासिक संवेदनशीलता निर्माण करणारी ठरते. दलित अध्ययन क्षेत्र व स्त्री अभ्यास हे जसे एकमेकांच्या विरोधात उभे राहू शकत नाहीत तसेच ते एकमेकांत विसर्जितही केले जाऊ शकत नाहीत हे ह्या संहितेच्या वाचनातून स्पष्टपणे जाणवते.

भारतातील स्त्री अभ्यासाच्या व चळवळीच्या प्रवक्त्यांनी अनुभव व सिद्धांकांमध्ये जैविक नाते असल्याचा दावा केलेला आहे. दलित/फुले-आंबेडकरवादी,

स्त्री-वादी भूमिकेतून दलित स्त्रियांच्या 'भिन्नत्वाचा' (difference) मुद्दा मांडताना ह्या दाव्याला शह दिला गेला. स्त्रियांच्या अनुभवांचे सामान्यीकरण करताना 'उच्च जातीय' स्त्रियांच्या अनुभवांना प्रमाण मानून सिद्धांकन कसे झालेले आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले. प्रस्थापित स्त्रीवादी सिद्धांत, अभ्यासपद्धती व व्यवहाराचा लेखाजोगा व्हावा अशी ही मांडणी केली. गेल्या काही वर्षांत 'भिन्नत्वाच्या' मुद्द्यावर साधक-बाधक चर्चाही झाली. पण ह्या चर्चांमध्ये व चळवळीतील व्यवहारांमध्ये काहीशी दरी असल्याचे दिसून येते. 'प्रतिनिधीत्वाच्या' प्रश्नांवर विमर्षात्मक मांडणी करणाऱ्या लेखात प्रज्ञा दया पवार (२००८) हा मुद्दा अधोरेखित करतात.

दलित व स्त्री म्हणून असणारे प्रश्न वेगळे काढताच येत नाहीत असे मांडणाऱ्या दलित स्त्रीवादाला 'स्त्रियांपेक्षा' 'समूहाच्या' प्रश्नांना महत्त्व देणाऱ्या म्हणून 'खरा' स्त्रीवादी नसण्याचा शिक्षा त्यांच्यावर स्त्रीवादी संघटना मारतात. तर दुसऱ्या बाजूला दलित स्त्रीवाद्यांनी केलेल्या पितृसत्ताक व्यवहारांच्या चिकित्सेवर आंबेडकरवादी संघटना व्यक्तीवादी/पाश्चात्यवादी असा शिक्षा मारून मोकळे होतात.

१९९०च्या दशकात, व्यवहाराच्या पातळीवर दलित स्त्रीवादी मांडणीने स्त्रीवादी संघटनांच्या सभांमधील भगिनीभावाच्या आरामाला चांगलाच शह दिला होता. पुणे शहरातील त्या काळातील काही सभा आठवल्या तर - समितींच्या नामांतरापासून कार्यक्रमांमधील सांस्कृतिक व्यवहारांबद्दल चर्चा गरमायला लागली होती. माझ्यासारख्या दलितेतर स्त्रीवाद्यांकरता ह्या सभा 'गृहित धरलेल्या भगिनीभावाविषयी तसेच जात व लिंगभावाच्या गुंतागुंतीविषयी बरेच काही शिकवणाऱ्या होत्या. जातीव्यवस्थेने दिलेल्या विशेष हक्कांबाबत स्वतः जीवनाविषयी

राजकारणाविषयी विचार करायला लावणाऱ्या ह्या सभा उद्बोधक तर होत्याच पण अस्वस्थही करणाऱ्या होत्या. आमच्या दलित/फुले आंबेडकरवादी स्त्रीवादी मैत्रिणीही 'आमचे' 'त्यांच्या' इतिहासाबद्दलच असलेले अज्ञान/उदासीनता पाहून अस्वस्थ होत्या. पण तरीही 'जे जे खासगी ते ते राजकीय' म्हणणाऱ्यांनी जातीच्या अनुभवकथनासाठी सभा बोलावलेली आठवत नाही किंवा फुले-आंबेडकरी स्त्रीवादाच्या इतिहासाबद्दल तातडीने अभ्यासवर्ग भरवल्याचेही आठवत नाही. तरी त्या टप्प्यावर असलेले गटागटामधील ताण हे सृजनशील होते- राजकारण व्यापक करण्याच्या शक्यता असलेले होते. पण गेल्या काही वर्षांत 'राजकीयदृष्ट्या' बरोबर (politically correct) भूमिका घेऊन 'विविधते' बद्दलचा आदर आम्हाला आहे असे म्हणून व्यापक विद्रोही स्त्रीवादी राजकारणाच्या शक्यता नाकारल्या आहेत का असा प्रश्न पडतो. आयदानचे वाचन आयोजित करणाऱ्या स्त्रीवादी गटांनी किंवा संहितेवर भाष्य करणाऱ्या स्त्रीवाद्यांनी (सन्माननीय अपवाद वगळता) संहितेतील लैंगिक राजकारणाबाबतचे किंवा कौटुंबिक ताण-तणावांविषयीच अधिक चर्चा केलेली का दिसते? ह्यामुळेच ही संहिता 'स्त्रीवादी' कशी ठरते असे का म्हटले? हे प्रश्न भेडसावणारे आहेत.

विद्याशाखीय/अकादमीक क्षेत्रातही भिन्नत्वाबाबत तोडदेखला कैवार घेणारी भूमिका रूढ झालेली दिसते. म्हणूनच अभ्यासक्रमाच्या व अध्यापन व्यवहाराच्या पातळीवर काहीच फारसे बदललेले नाही असे लक्षात येते. रूढ असलेल्या अभ्यासक्रमात दलित स्त्रियांचे प्रश्न ह्या विषयाची जोड दिली की आपला पूर्वीचाच अभ्यासक्रम जातीव्यवस्थेबाबत संवेदनशील होतो असा गैरसमज प्रसारित होताना दिसतो. अशा परिस्थितीत आयदानसारखी संहिता 'स्त्रियांचे लेखन' किंवा 'दलित स्त्री साहित्य' अशा साधारणपणे कधीच सक्तीचे नसलेल्या पण नेहमीच ऐच्छिक अभ्यासविषयांमध्ये बंदिस्त होण्याचा धोका नाकारता येत नाही. प्रस्थापित स्त्रीवादी सिद्धांकनाला 'मूळ' (original) मानून मग आयदानमधील उताऱ्यांचा उधारण म्हणून वापर होण्याचा धोका आहे. किंवा दलित स्त्रियांच्या ऐच्छिक अभ्यासविषयात वेगळे काढून सांस्कृतिक सापेक्षतावादी (cultural relationist) भूमिकेचाही धोका नाकारता येत नाही. रूढ अभ्यासक्रम, (अगदी स्त्री अभ्यासातीलदेखील) सत्ताधारी ज्ञानशाखांमधील जातिव्यवस्थेच्या आकलनावर आधारित असलेले दिसतात. उदाहरणार्थ समाजशास्त्रात जातिव्यवस्थेकडे पावित्र्य व विटाळ ह्या तत्वांवर आधारित विचारप्रणाली म्हणून पाहण्याचा अधिक कल दिसतो. तर राज्यशास्त्रात जातीच्या राजकारणाकडे संसदीय राजकारणाच्या आकडेवारीच्या चौकटीतच बघण्याच्या पद्धती रूढ आहेत. आयदानसारखी संहिता सत्ता व भौतिक वंचिततेचे अनेक पदर उसवून पुढे आणते व जात व पितृसत्ताच्या संरचना व व्यवहारांवर प्रकाश टाकताना सामाजिक शास्त्रातील 'वस्तुनिष्ठ' प्रारूप जातिव्यवस्थेकडे 'वरून खाली' पाहणारीच कशी आहेत

ह्याचे आकलन घडवून आणते. म्हणून उच्चभ्रू ब्राह्मणी शिक्षण संस्थेमध्ये आयदानसारखी संहिता अभ्याक्रमात येणे पुरेसे नाही. तिच्यात ह्या संस्थेला प्रश्न विचारण्याची व नवे दृष्टिकोन जोपासण्याची जी ताकद आहे ती साध्य करायची असेल तर शिक्षक म्हणून आपण ही संहिता वर्गात (classroom) कशी आणतो ह्यालाही महत्त्व आहे. ह्या संहितेला आपण ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून वर्गात आणतो का? तिच्या वाचनातून भारतीय समाजात सामाजिक स्थान, इतिहास व अनुभव यांच्यातील गुंतागुंतीचे संबंध आपण पुढे आणतो का? हे प्रश्न महत्त्वाचे वाटतात कारण आपण मागे वळून अकादमीक क्षेत्राकडे पाहिले तर सत्ताधारी व दलित व्यासंगामधील संबंधांचे किमान तीन टप्पे आपल्याला दिसतात. पहिला टप्पा हा फुले-आंबेडकरांनी केलेल्या जातीव्यवस्थेच्या सत्ताकारणाच्या सिद्धांकनाचा आहे. दुसरा टप्पा हा दलित पँथर व दलित साहित्य चळवळीने १९७० मंतर केलेल्या सिद्धांकनाचा आहे. तर तिसरा टप्पा हा समकालीन उलित अध्ययन शास्त्राचा आहे असे म्हणता येईल.

फुले व बाबासाहेब आपल्या विचार व कृतीतून ब्राह्मणी परंपरेला शह देणाऱ्या भारतातील मुक्तीदायी भौतिकवादी परंपरा आणि नवे पाश्चात्य विचार एकत्र गुंफतात. हिन्दू तत्त्वज्ञानाच्या मूल्यांची विवेकवादी पुनर्तपासणी करणारे हे सिद्धांकन भारतीय प्रबोधन विचाराची नीव घालणारे होते. वास्तवता सामाजिक शास्त्रे ही प्रबोधन विचारांचा परिपाक म्हणून ओळखली जातात पण भारतीय विद्याशाखीय क्षेत्रात मात्र सामाजिक शास्त्रांनी ह्या प्रबोधन विचारविश्वालाच वगळलेले दिसते. बाबुराव बागुलांच्या मांडणीतून ह्या वर्जिततेची (exclusion) कारणमीमांसा सापडते. भारतीय इतिहासकारांनी राष्ट्रवादी चळवळीला पूर्वजपूजेचे स्वरूप दिले व इतर सर्व चळवळींना दुय्यम ठरविले. मग अकादमीक क्षेत्रात पलित विचाराला कधी 'सांस्कृतिक' तर

कधी 'विशिष्ट' ठरवून सामाजिक शास्त्रांच्या घडणीतून हद्दपार केले. ज्यांनी मग सार्वजनिक क्षेत्रात 'जात लपवली' व वस्तुनिष्ठतेचा दावा केला, त्यांनी आधुनिकतेवर व आधुनिक सामाजिक शास्त्रांवर मक्तेदारी प्रस्थापित केली. सामाजिक शास्त्रांच्या जडणघडणीमध्ये १९७०चे दशक हे अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे ठरले. ह्या टप्प्यावर दलित पँथर, दलित साहित्य चळवळ व पोथी पुराणवाद नाकारलेल्या मार्क्सवादी चळवळींनी 'दलित' ह्या संकल्पनेला क्रांतिकारी व वैश्विक स्वरूप दिले व आधुनिक भारतातील जातीयवादाची अनेक रूपे पुढे आणली. ह्या महत्त्वाच्या घडामोडींचे पडसाद विद्याशाखीय क्षेत्रातही उतटलेले दिसतात. ह्या टप्प्यावर अभ्यासक्रमांमध्ये दलितांचा एक 'उपविषय' म्हणून समावेश झाला व दलित बौद्धिकतेने उभ्या केलेल्या कळीच्या प्रमाणशास्त्रीय प्रश्नांना मात्र बगल दिली गेली. म्हणजेच ह्या टप्प्यावर 'दलितांचा' अभ्यावस्तु (object of inquiry) म्हणून समावेश करून दलित बौद्धिकतेने दिलेल्या आव्हानांना रिचवून ब्राह्मणी सैद्धांतिक व प्रमाणशास्त्रीय चौकटी अबाधित ठेवल्या गेल्या.

पहिल्या दोन टप्प्यांच्या सैद्धांतिक व प्रमाणशास्त्रीय शक्यता विकसित करून दलित अध्ययनाचा तिसरा टप्पा दृश्य स्वरूपात ९०च्या दशकात पुढे आला. ह्या टप्प्यावर सामाजिक शास्त्रांनी गृहित धरलेल्या इतिहासाची तसेच लोकशाही धर्मनिरपेक्षता, सामुहिकता, अभिव्यक्ती ह्यासारख्या मूलभूत संकल्पनांची पुनर्मांडणी केली जात आहे. पण आजही विद्याशाखीय क्षेत्रात संशोधन प्रकल्पांच्या आखणीत किंवा अभ्यासक्रमांच्या रचनेतून दलित बौद्धिकतेला वगळण्याचे तसेच रिचवून टाकण्याचे प्रयत्न चालूच आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे. म्हणून 'आयदान' सारखी

संहिता वगळली जात नाही ह्याची खबरदारी तर घेतलीच पाहिजे पण त्यापुढे जाऊन ती रिचवली तर जात नाही ना हेही तपासून पाहिले पाहिजे. कारण 'आयदान' ही संहिता ह्या तिसऱ्या टप्प्याची घटक संहिता आहे. जात, समूह, वांशिक भेद, प्रादेशिकता, भाषा इत्यादीवर आधारलेल्या भिन्नत्वावर आडपडदा न ठेवता भाष्य करणारी ही संहिता आजवर गृहीत धरलेली भारतातील 'आधुनिकता' ही वैश्विक नसून काही जाती-वर्गापुरती कशी मर्यादित आहे हे दर्शवणारी आहे. ही आधुनिकता 'भंग पावलेली' अर्थात मनू व मिलला एकत्र आणणारी आधुनिकता आहे हेही ह्यातून स्पष्ट होते.

सामाजिक शास्त्रांच्या अध्यापन व्यवहारात 'आयदान' सारखी संहिता महत्त्वाची कामगिरी बजावू शकते. ह्या संहितेचे 'वाचन' केल्याने जातीव्यवस्थेकडे काळात गारठलेली सामाजिक संस्था म्हणून पाहणाऱ्या सिद्धांतांची चिकित्सा करणे शक्य होते. तसेच दलित स्त्रियांची बौद्धिक व सामाजिक कृतीशीलता (agency) अधोरेखित होते व 'खासगी' अनुभव व 'सार्वजनिक' राजकीय कृती ह्यांनी एकत्र आणून अभ्यासणे शक्य होते. ही संहिता वर्गात आणल्याने शोषित गटातील विद्यार्थ्यांना सक्षम तर वाटतोच पण सत्ताधारी गटातील विद्यार्थ्यांनी केवळ अपराधी भावनेनी गारठून जाण्यापेक्षा शोषण शासन व्यवस्थांमधील स्वतःच्या सहभागाला व त्यातून प्राप्त होणाऱ्या विशेष अधिकारांना प्रश्न विचारणे शक्य होते. 'आयदान'चे आता इंग्रजीत भाषांतर होत आहे त्यामुळे इतर भारतीय भाषांमधून अनेक भाषांतरे पुढे येतील व त्यातून संवादाच्या नव्या दिशा खुल्या होतील. दलित स्त्रीवादाची मांडणी ही वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळ्या पद्धतीने झालेली आहे. होत आहे. भाषांतरांमुळे भौगोलिक, सांस्कृतिक मर्यादांच्या पल्याड जाऊन तुलनात्मक अभ्यास करण्याच्या शक्यता

खुल्या होतात. ह्यातून ज्याला काळ्या स्त्रीवादांनी 'पुर्नसमृती' (rememory) प्रकल्प म्हणून संबोधले तशा प्रकल्पांची दिशा स्पष्ट होईल. म्हणजेच सामाजिक संस्था व व्यवहारांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करून ज्या ज्या घटना/व्यक्तींना 'राष्ट्रीय' इतिहासातून अदृश्य केले गेलेले आहे त्याची पुनर्मांडणी करून नवे इतिहास मांडणे शक्य होते.

अशा इतिहासाच्या पुनर्लेखनाच्या प्रकल्पांशी उर्मिला पवारांचे जुने नाते आहे. मिनाक्षी मून व त्यांनी लिहिलेल्या 'आम्हीही इतिहास घडवला' ह्या मौखिक इतिहासाच्या संहितेने आंबेडकरी चळवळीतील स्त्रियांच्या कृतीशीलतेला नवा उजाळा दिला. आयदानमध्ये ह्या संशोधनामागच्या प्रक्रियांबाबत उर्मिला पवार चर्चा करतात. डॉ. वंसत मूनांच्या ग्रंथालयापासून ते गावागावातील स्त्रियांपर्यंतच्या प्रवासातील महत्त्वाचे अनुभव त्या सांगतात. हे अनुभव मौखिक इतिहास लिहिणाऱ्या अभ्यासकांसाठी उद्बोधक आहेत. 'स्मृती' (memory)चा संशोधनाचे तंत्र (tool) म्हणून वापर करताना येणाऱ्या समस्यांचे वर्णन ह्या ठिकाणी मांडलेले आहे. लोकांनी दिलेले सल्ले, चुकीची माहिती, स्त्रियांनी आपण 'इतिहास' घडवला आहे ह्याबद्दलची विस्मृती ह्यातून सामुहिक स्मृती (collective memory) व इतिहास ह्याबद्दलचे अनेक प्रश्न पुढे येतात. अभ्यासकांनी 'आयदान' व 'आम्हीही इतिहास घडवला' ह्या दोन्ही संहिता एकत्र वाचाव्यात. अशा तुलनात्मक वाचनातून मौखिक इतिहास परंपरा जोपासणाऱ्यांना अभ्यासपद्धतीशी निगडीत अनेक प्रश्न तपासून येतील. व्यक्तीगत स्मृतीचे सामुहिक स्मृतीमध्ये कधी व कसे रूपांतर होते? सामुहिक स्मृतीला व्यक्तीगत स्मृतींमुळे उजाळा मिळतो का? कसा? ह्यामागच्या सामाजिक प्रक्रिया कोणत्या? राजकीय व सैद्धांतिक बदलांमुळे इतिहास व स्मृती यांची पुनरचना कशी होते? अशा अनेक प्रश्नांचा वेध घेऊन डिटराजंटने स्वप्न धुतलेल्या प्रस्थापित इतिहासांमध्ये खरे रंग भरणे शक्य होईल.

विद्याशाखीय क्षेत्रात आज स्मृतींची दफ्तरे बांधण्याच्या प्रयत्नांचा अभाव दिसतो. शोषित समाजातील व्यक्ती व समूहांच्या स्मृती पुसून टाकल्याने आपल्या ज्ञानांच्या राजकारणाच्या तसेच वर्जिततेच्या राजकारणाच्या आकलनाला मर्यादा येतात. गौतमीच्या अश्रूंपासून, अनेक पिढ्यांतील दलित स्त्रियांच्या घरातील व घराबाहेरील श्रमांच्या व आठवणींच्या तान्या-बान्यातून विणलेले आयदान हे स्मृतींच्या दफतरात महत्त्वाची भर घालणारे आहे. दलित फुले-आंबेडकरी स्त्रीवादाच्या इतिहास व भविष्याकरता अशा संहितांचे अतिसामान्य महत्त्व आहे. हे पुन्हा एकदा भारतीय स्त्री मुक्ती दिवसाच्या निमित्ताने जाणवतं.

डॉ. शर्मिला रेगे

संचालक, सावित्रीबाई फुले स्त्री-अभ्यास केंद्र,
पुणे विद्यापीठ, पुणे ७.